

***bitig* Edebiyat Fakültesi Dergisi**

bitig Journal of Faculty of Letters

(Mevlevilik Geleneği ve Vefatının 475. Yılında Muğlalı
İbrahim Şâhidî (1470-1550) Özel Sayısı, Nisan 2025)

Nisâbu's-Sıbyân'dan Tuhfe-i Şâhidî'ye

Yusuf ÖZ

Prof. Dr.

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

yusufoz01@yahoo.com

 0000-0002-0650-6104

Araştırma makalesi/Research article

Geliş Tarihi/Recmediver: 05.02.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 27.02.2025

Atıf/Citation

Öz, Yusuf (2025), Nisâbu's-Sıbyân'dan Tuhfe-i Şâhidî'ye, *bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Mevlevilik Geleneği ve Vefatının 475. Yılında Muğlalı İbrahim Şâhidî (1470-1550) Özel Sayısı, Nisan/April 2025, 200-225.

Bu makale iThenticate, turnitin, intihal.net programlarından biriyle taranmıştır.
This article was checked by iThenticate, turnitin or intihal.net.

Öz

İki dilli manzum sözlükler, başlangıç düzeyinde hedef dilde kelime ve temel bilgilere ait terimlerin öğretilmesinde temel kaynak olmuşlar; aruzun ritmik unsurlarının başka bir deyişle müziğin ezber eyleminde olumlu ve kolaylaştırıcı etkisi görülerek dil öğretiminin vazgeçilmez kitapları olmuşlardır. Anadolu'da telif edilmiş ilk manzum Arapça Farsça sözlükler, Arapça öğretilmesine hizmet etmiş ise de Arapça ve Farsça kelimelerin birlikte öğrenilmesini sağlamış, bir yabancı dilin başka bir yabancı dille öğretilmesi işlevi görmüşlerdir. On dördüncü yüzyılın sonlarına doğru Arapça ve Farsçanın Türkçe ile öğretimi süreci başlatılmıştır. Abdullatif İbn Melek Arapça sözlüklerin, Hüsâm b. Hasan Farsça sözlüklerin Türkçe yazılmasında öncü olmuşlar, on beşinci yüzyılın ilk yıllarından itibaren Arapça Türkçe, Farsça Türkçe sözlüklerin telifi başlamıştır. *Nisâbu's-Sıbyân ve Nasîbü'l-Fityân* manzum sözlük telifinde örnek alınmış ise de Anadolu'da yazılan manzum sözlüklerin düzen ve içeriklerinde önemli değişiklikler ve yenilikler yapılmış, en önemlisi bir takım ilke ve usuller belirlenmiştir. Çeşitli dil gruplarında yazılmış manzum sözlüklerin varlığı ve bu geleneğin farklı dil gruplarında yirminci yüzyıla kadar sürdürülmüş olması manzum sözlüklerin kelime öğretimindeki etkinliğinin göz ardı edilemeyeceğini ortaya koyar. Manzum sözlüklerin düzen olarak ortak özellikleri olsa da kıta ve sayıları, söz varlıkları amaca ve hedef kitleye göre belirlenmiştir. Farklı hacim ve düzeyde olan bu sözlükler dil grubuna göre manzum sözlük mecmualarında bir araya getirilerek zamanın yabancı dil öğretim setleri oluşturulmuştur. Makalede *Nisâbu's-Sıbyân'dan Tuhfe-i Şâhidî'ye*, on üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyılın ilk yarısına kadar geline süreçte manzum sözlüklerin kendilerine özgü tertip özelliklerinden ve içeriklerinden söz edilecektir. Bu ilk örneklerin sözlük işlevi özelliklerinin Farsça Türkçe manzum sözlüklerin ilkleri olan *Tuhfe-i Hüsâmî*, *Bahrü'l-Garâyib* ve *Tuhfe-i Şâhidî'ye* ne şekilde yansıdığı üzerinde durulacaktır. Özelde ise Hüsâm b. Hasan, Lütfullah Halimî ve Şâhidî'nin sözlüklerinde belirlemiş oldukları usul ve ilkeler, kazandırdıkları yenilikler ortaya konacak ve son olarak Şâhidî'nin manzum sözlüklere kazandırdığı pedagojik yaklaşım değerlendirilecektir.

Anahtar sözcükler: Tuhfe-i Hüsâmî, Tuhfe-i Şâhidî, manzum sözlük, dil öğretimi

From Nisab as-Sibyan to Tuhfa-i Shahidi

Abstract

Bilingual verse dictionaries have become fundamental resources for teaching vocabulary and essential terms in the target language at the beginner level. These dictionaries, by harnessing the rhythmic and harmonic elements of poetry—essentially the musicality of the language—have had a positive and facilitating effect on memorization, making them indispensable for language learning. The first verse Arabic-Persian dictionaries written in Anatolia served Arabic instruction but also enabled the simultaneous learning of both Arabic and Persian words, functioning as a method for teaching one foreign language through another. Towards the end of the fourteenth century, the teaching of Arabic and Persian alongside Turkish began. Pioneers like Abd al-Latif Ibn Malak in Arabic dictionaries and Husam b. Hasan in Persian dictionaries played a key role in the development of Arabic-Turkish and Persian-Turkish dictionaries, starting in the early fifteenth century. Although *Nisâbu's-Sibyân* and *Nasîbü'l-Fityân* served as models for the composition of verse dictionaries, significant changes and innovations were introduced in Anatolia, particularly in terms of structure and content. Most notably, a set of principles and methods was established. The existence of verse dictionaries written across various language groups, and the continuation of this tradition until the twentieth century, highlight their undeniable effectiveness in vocabulary teaching. While these dictionaries share common features in terms of their structure, rhyme schemes, number of verses, and vocabulary were determined based on purpose and target audience. These dictionaries, varying in size and complexity, were compiled into verse dictionary collections according to language groups, forming the foreign language teaching sets of their time. This article discusses the unique organizational features and contents of poetic dictionaries from *Nisab as-Sibyan* to *Tuhfa-i Shahidi*, covering the period from the thirteenth century to the first half of the sixteenth century. It examines how the dictionary functions of these early examples were reflected in *Tuhfa-i Husami*, *Bahr al-Garayib*, and *Tuhfa-i Shahidi*, which are among the first Persian-Turkish verse dictionaries. Specifically, the methods and principles established by Husam b. Hasan, Lutf Allah Halimi, and Shahidi, along with their innovations, are presented. Finally, Shahidi's pedagogical approach to verse dictionaries are evaluated.

Keywords: Tuhfa Husami, Tuhfa Shahidi, verse dictionary, vocabulary teaching

Giriş

“Bir kişi on senede ehl-i ilm olur mu olmaz mı beyne'l-hükemâ bahs vâkı olmuş.
Cevap bunda karar etmiş ki dokuz yıl lügat okusa ve bir sene sâir ulûm okusa olur.
Zira ilm-i lügat aslu'l-ulûmdur.”
(Şâhidî, 1275)

Türk sözlük biliminin temelleri Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ü ile atılmıştır (Yavuzarslan, 2004, s. 185; 2009, s. 4). “9000 civarında Türkçe kelimenin Arapça karşılıklarını veren (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. xvii) bu sözlük, aynı zamanda Araplara Türkçeyi kurallarıyla öğretmek için gramer bilgilerinin yanı sıra Türk diyalektolojisi, Türk etnolojisi, Türk coğrafyası hakkında zengin bilgiler içeren Türkiyat ansiklopedisidir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. xvii). 464-470 (1072-1077) yılları arasında yazılan (Kâşgarlı Mahmud, 2018, ss. xviii-xix) *Dîvânü Lügâti't-Türk* “Türkçenin farklı dönemlerde, birbirinden farklı özelliklerde yazılmış bir veya birden çok dilli zengin bir sözlük mirası”nın (Kaynak, 2021, s. 80) ilk halkasıdır. Bu sözlüğü Harezm'de yetişen Zemahşeri'nin Türkçenin Araplara öğretilmesi maksadıyla on ikinci yüzyılda yazdığı sözlüğü *Mukaddimetü'l-Edeb*'i takip etmiş, Harezm, Kıpçak ve Çağatay sahalarında (Yavuzarslan, 2009, ss. 5-11) Araplara Türkçe öğretmek amacıyla Türkçe Arapça veya Arapça Türkçe sözlükler yazılmıştır (Akalin, 2010, ss. 276-278).

Anadolu coğrafyasında ise Fahrüddîn Muhammed b. Mustafâ b. Zekeriyâ b. Hasan Salguri'nin (1233-1313) *Kavâidu Lisâni't-Türk* ve *Kasîde fi'n-Nahv* adlarıyla anılan eseri (Kâtip Çelebi, 1943, s. 1345; Levend, 1971, s. 5) Anadolu Selçukluları zamanında Türkçe için yazılmış ilk eser olma vasfını haizdir, ancak günümüze ulaşmamıştır. Anadolu'da telif edilmiş olup nüshaları günümüze gelebilen ilk sözlükler ise Arapça kelime öğretimi amacıyla yazılmış manzum sözlüklerdir. Manzum sözlük müellifleri çocukların bebeklikte ninni dinlemekten çocuklukta şiir okumaya, söylemeye evrilen heveslerini dikkate almışlar, dil öğretiminde şiirin armonisini kolaylaştırıcı, motive edici ve eğlendirici bir unsur olarak kullanmışlardır. Sözlük yazarları kelime öğrenmenin, dil öğrenmenin ilmin anahtarı olduğu sözünü bir şiar olarak tekrarlamışlardır.

Manzum sözlük geleneğinin ilk örneği Sistanlı Ebû Nasr Bedruddîn-i Ferâhî'nin (ö. 640/1242) *Nisâbu's-Sıbyân*'ıdır (Münzevî, 1959, s. 84). Eser, telif tarihi kesin olarak bilinmese de on üçüncü yüzyılın ilk yarısına aittir. *Nisâbu's-Sıbyân*'a ilişkin müellifin kaydından öğrendiğimiz tek bilgi 200 beyitten ibaret olması ve çocuklar için yazılmasıdır. Nüsha ve baskılarında kıta sayısı değişmekte, beyit sayısı iki yüzü çok aşmaktadır. En eski nüshalar üzerinden yapılan tespitlere göre 40 benttir. 1222 Arapça kelime nazmedilmiş, bunlardan 1088'ine Farsça karşılık yazılmıştır (Münzevî, 1959, s. 78). Ferâhî eserinin Farsça mensur mukaddimesinde çocukların Arapça öğrenimine başlamadan önce Farsça şiir okumaya ilgi duymalarından, şiir okumanın hoşlarına gitmesinden hareketle eğitim

yaşındaki çocuklara şiir yoluyla Arapça kelimelerin yanı sıra, Arapça, Farsça, Süryanice ay adlarını, peygamber adlarını, ehlibeyt mensuplarının isimlerini, gezegen adlarını, tartı birimlerini nazım yoluyla öğretmek (Ferâhî, 1374, s. 4) istemiştir. Mukaddimede eserin tertibine dair bilgi verilmemiştir. *Nisâbu's-Sıbyân*'da yer alan kıtaların başlarında veya sonlarında kıtanın nazmında kullanılan vezin söylenmediği gibi (Münzevî, 1959, s. 105) aruz öğretiminin de gaye edinildiğinden söz edilmemiştir. Bu durum eserin telifinde aruz öğretiminin ikincil bir hedef olarak belirlenmediğini düşündürür. Ancak zamanla aruz eğitime katkısı görülmüş olmalı ki yazma nüshalarında ve çeşitli baskılarında kıta başlarına takti beyitleri, hatta kıtalar ilave edilmiş (Münzevî, 1959, s. 97), kıtaların bahir, vezin ve tefileleri yazılmıştır. *Nisâbu's-Sıbyân*'ın bir beytinde Türkçe “vurmak” (Ferâhî, 1374, s. 53) fiiline de yer verilmiştir.

ضَرْبُ جُلْدٍ اسْتُعْصِمُوا هَرَوُ زَدَنْ تُرْكِي أَوْرَمَاقَ هِنْدُو مَارِي

Nisâbu's-Sıbyân kendi türünde ilk olma vasfı ile ün kazanmış, nüshaları ve üzerine yazılmış şerhler (Münzevî, 1959, s. 268) eserin ününü arttırmıştır. Kütüphanelerimizde mevcut bazı manzum lügat mecmualarında satır altı Türkçe tercümeli nüshalarının (Öz, 2016, s. 54, Nizam, 2021, ss. 436-441) olması, Anadolu'da okunduğunu söylememiz için yeterli ise de *Silkü'l-Cevâhir*'in müellifi Abdulhamîd Engürî ve *Tuhfe-i Hüsamî* yazarı Hüsam b. Hasan dışında isimleri ve sözlükleri pek anılmamıştır. Hüsam-ı Hoyî adıyla bilinen Hüsamuddîn Hasan b. Abdulmü'min, Ferâhî'nin ardından geleneğin ikinci temsilcisidir. Hüsam-ı Hoyî on üçüncü yüzyıl ortalarında Anadolu'ya gelerek inşaya dair eserlerini (Yücel, 1991, ss. 24-25) Çobanoğulları (1080-1309) beyleri adına yazmıştır. Ancak Arapça Farsça manzum sözlüğü *Nasîbü'l-Fityân ve Nesîbü't-Tibyân*'ı nerede ve ne zaman yazdığı mechuldür.

گر تو خوبی ای صنم ما نیز هم بد نیستیم گر تو عاشق بر خودی ما عاشق خود نیستی

beyti ile başlayıp

حسام شاعر از معنی است ساحر زهی قادر سخن الله اکبر

beyti ile son bulan *Nasîbü'l-Fityân ve Nesîbü't-Tibyân*'ın başında üç satırdan ibaret Farsça mensur bir giriş vardır. Nazım tamamlandıktan sonra yazılan bu kısa girişte yalnızca esere *Nasîbü'l-Fityân ve Nesîbü't-Tibyân*'ın adı verildiği söylenmiştir. Eser biçim olarak mensur bir ön söz ile 50 bent ve sonda iki rubaiden meydana gelir ve toplam 355 beyitten (Münzevî, 1959, s. 126) ibarettir. Gördüğümüz nüshada yer alan ön sözde bent sayısına dair bir kayıt bulunmasa da otuz iki nazım parçasına taksim edilmiş toplam 191 beyit tespit edilmiştir. Bu farklılık *Nasîbü'l-Fityân*'ın nüshalarının da çokça tahrif olduğunu gösterir. Münzevî (1959) oluşturduğu cetvelde 55 bendin tematik olanlarının konu başlığını, başlıksız bentlerin de ilk mısralarını ve beyit sayılarını vermiştir. Aşağıda verilen tabloda görüleceği gibi çoğu kıtasında *Nisâbu's-Sıbyân*'da olduğu gibi çocuk yaşı öğrenilmesi istenen temel

bilgilere ait kelimelere, terimlere yer verilmiştir. Müellif eserin son beytinde adını 'Hüsâm-ı şâ'ir' olarak anarak eserini tamamlamıştır. Türünün ilk örneklerinden olan her iki sözlüğün muhtevasının karşılaştırılmasına, aynı zamanda manzum sözlüklerimiz ile ilgilenen araştırmacıların usul ve içerik yönüyle fikir edinmesine katkı sunar düşüncesiyle aşağıdaki tablo oluşturulmuştur. Her iki sözlüğün tarafımızdan görülen nüshalarına¹ göre oluşturulan tabloda yalnızca başlıklar ve beyit sayıları verilecektir.

sıra	<i>Nisâbu's-Sıbyân</i>			<i>Nasîbü'l-Fityân</i>	sıra
	başlık	beyit sayısı	beyit sayısı	başlık	
1	قطعة اول	9	21	القطعة الاولى فى اسماء الله تعالى و صفاته و فى اسماء شت و غيرها	1
2	قطعة ثانى	9	3	فى اسماء النبى عليه السلام فما نطق فى القرآن	2
3	قطعة ثالث	9	2	فى اسماء النبى فى الحديث	3
4	قطعة رابع	12	3	فى اسماء القرآن	4
5	قطعة خامس	15	4	فى اسماء السورة التى فيها آية السجده	5
6	قطعة ششم	6	11	فى بيان الكلمات ابراهيم عليه السلام	6
7	قطعة هفتم	6	5	قطعة الاخرى	7
8	قطعة هشتم	18	18	قطعة الاخرى	8
9	قطعة نهم	10	5	قطعة الاخرى	9
10	قطعة دهم	10	10	قطعة الاخرى	10
11	قطعة اخرى	11	7	قطعة الاخرى	11
12	قطعة اخرى	9	10	قطعة الاخرى	12
13	قطعة اخرى	3	5	قطعة اخرى	13
14	فى بيان فُرج الاصابع	1	5	قطعة اخرى	14
15	فى اسماء زوجات النبى عليه السلام	2	5	قطعة اخرى	15
16	فى اسماء اولاد النبى عليه السلام	2	5	قطعة اخرى	16
17	فى موالى النبى عليه السلام	2	5	قطعة الاخرى	17

¹ Başlıklar ve beyit sayıları, *Nisâbu's-Sıbyân* için İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY10963, *Nasîbü'l-Fityân ve Nesîbü'l-Tıbyân* için Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi 005373-II numarada kayıtlı nüshalar üzerinden oluşturulmuştur.

18	در بحر اخرب فى يان السور التى نزلت بالمدينه	2	7	قطعة الاخرى	18
19	فى اسماء القلاع التى فتح النبى	2	5	قطعة الاخرى	19
20	فى اسماء الاوجاع و الامراض	3	7	قطعة الاخرى	20
21	فى اسامى الشهور الروميه	2	3	فى اسماء سهام الميسرة التى كانت فى الجاهلية	21
22	فى اسماء بيان الشهور بالفارسية	4	2	فى اسماء اجنحة الطير	22
23	فى اسامى السنين التركيه	2	3	فى اسماء لىالى الشهور بالعربية	23
24	فى بيوت الكواكب السبعة	3	2	فى اسماء الشهور بالعربية	24
25	فى مقدار الشمس فى كل بروج	2	2	فى اسماء البروج بالعربية	25
26	فى اسامى اسنان البقر	1	1	فى اسماء الشهور بالسريانية	26
27	فى اسنان الابل	1	2	فى اسماء ايام العجوز	27
28	فى اسامى قبائل بنى سبا	1	6	در وفق چهار اندر چهار	28
29	قطعة اخرى	15	3	نسخه معجون اسفق	29
30	قطعه	9	2	رباعى	30
31	قطعة اخرى	5	2	قطعة اخرى	31
32	قطعة اخرى	9	20	قطعة اخرى	32
33	قطعه فى بيان الاوزان	2			
34	قطعة اخرى	3			
35	قطعة اخرى	6			
36	قطعة اخرى	3			
37	قطعة اخرى	6			
38	قطعة اخرى	7			
39	قطعة اخرى	6			
	Toplam beyit sayıları	215	191		

Tablo 1: Nisâbu's-Sıbyân ve Nasîbü'l-Fityân'da başlıklar ve beyit sayıları

Görülen nüshalara göre her iki eserin beyit sayısı birbirine yakındır. *Nisâbu's-Sıbyân*'ın ilk on üç kıtası Arapça kelime öğretimine ayrılmıştır. Bu kıtalarda nazmedilen kelimeler arasında konu birlikteliği gözetilmemiştir. 14. kıtada el karış hâlde iken parmak aralarına verilen Arapça isimler, 15. kıtada Peygamber'in eşlerinin, 16. kıtada evlatlarının, 17. kıtada akraba ve yakınlarının isimleri, 18. kıtada Medine'de nazil olan sure adları, 19. kıtada Peygamber'in fethettiği kalelerin isimleri, 20. kıtada ağırı, sızı adları, 21. kıtada Rumi ay adları, 22. kıtada Farsça ay adları, 23. kıtada Türkçe yıl adları, 24.

kıtada yedi gezegenin konum adları, 25. kıtada güneşin burçlara göre konumu, 26. kıtada hayvan yaşı adları, 27. kıtada deve adları, 28. kıtada Beni Sebâ kabilesi adları, 33. kıtada ölçü tartı birimi adları nazmedilmiştir. *Nisâbu's-Sıbyân*'da tematik kelimeler içeren kıtalara eserin ortalarında yer verilmiş iken *Nasîbü'l-Fityân*'da ise tematik kıtaların eserin baş ve son kısımlarına serpiştirilmiş olması iki sözlüğün formatında göze çarpan bir farklılıktır. *Nasîbü'l-Fityân*'da 1. kıtada Allah'ın ad ve sıfatları, 2. kıtada Peygamber'in Kur'an'da, 3. kıtada hadislerde geçen adları, 4. kıtada Kur'an'ın adları, 5. kıtada secde ayeti barındıran sure adları, 6. kıtada İbrahim peygamberin ad, unvan ve sıfatları, 21. kıtada Cahiliye döneminde ok çeşitleri, 22. kıtada kuşlarda kanat adları, 23. kıtada Arapça ay adlarında özel gecelerin isimleri, 24. kıtada kamerî ay adları, 25. kıtada Arapça burç adları, 26. kıtada Süryanice ay adları, 27. kıtada yıl içerisindeki soğuk geçen gün adları, 28. kıtada rakamsal karşılığı olan bazı tabirler ve tabirlerin rakamsal değeri, 29. kıtada da uskuf (usfuk ?) macununun reçetesi nazmedilmiştir. Münzevî'nin (1959, s. 127) verdiği başlıklardan bazı nüshalarda Arapça gramer konulu kıtaların da yazılmış olduğu görülmektedir. *Nasîbü'l-Fityân*'da görülen nüshaya ve Münzevî'nin (1959, ss. 127-129) oluşturduğu tabloya göre başlıklarda bahir söylenmediği gibi bentlerde takti beyti de yazılmamıştır. Tematik kıtalar itibarıyla her iki sözlük birbirine benzemekle birlikte içerikte farklıdırlar. Yalnızca Rumi ay adları her iki sözlüğün ortak temasıdır. *Nasîbü'l-Fityân* ve *Nasîbü't-Tibyân*'ın müellifi Hüsâm-ı Hoyî'nin *Nisâbu's-Sıbyân*'ı gördüğüne, okuduğuna dair bir delilimiz yoktur. Diğer taraftan Hüsâm-ı Hoyî'nin, Ferâhî ve eseri *Nisâbu's-Sıbyân*'ı ismen zikretmemiş olması da bu eseri hiç görmediği anlamına gelmeyecektir.

Manzum sözlüklerin Anadolu'da telif edilmiş ilk örnekleri

Nasîbü'l-Fityân ve *Nasîbü't-Tibyân*'ın bir benzeri yine on üçüncü yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da telif edilmiştir. İsfahan'dan göçme bir ailenin torunu, Çemişgezek kadısı Şihâbuddîn Ahmed b. Zekeriyâ'nın oğlu Şükrullah'ın 640 (1242) yılında nazmettiği *Zühretü'l-Edeb*'i (Çetin, 1964, s. 221) manzum Arapça Farsça bir sözlük olup *Nisâbu's-Sıbyân* ve *Nasîbü'l-Fityân*'ın tertip ve muhtevasına benzer özellikler taşır. Münzevî'nin (1959, ss. 122-126) verdiği bilgilere göre 48 kıta ve 418 beyitten meydana gelir. İlk yirmi sekiz kıtası Arapça harf sırasıyla düzenlenmiş ve her kıta bir harfe ayrılarak her kıtada kıtanın ayrıldığı harf ile başlayan Arapça kelimeler Farsça karşılıklarıyla nazmedilmiştir. Asıl sözlük kısmı olan ilk yirmi sekiz kıta 360 beyitten ibarettir. 29 ila 47. kıtalarda en soğuk günlerin adları, yedi gezegen adı, yedi kıta adı, remil biçimleri, sirkencübin terkibi, ıtrfil terkibi, kamerî ay adları, gün adları, estikleri yöne göre rüzgâr adları, cennetin sekiz adı, cennetteki nehir isimleri, cehennem yedi adı, meşhur put isimleri gibi tematik kelimelere yer verilmiştir. 32, 33 ve 34. kıtalarında Arapça nasb konusu işlenmiştir. *Nisâbu's-Sıbyân* veya *Nasîbü'l-Fityân*'ın örnek alındığına dair bir kayıt düşülmemiş ise de her iki sözlük ile ortak konular içermektedir.

Nasîbü'l-Fityân'dan 114 yıl sonra, 757 (1356) yılında Abdulhamîd b. Abdurrahman Engürî *Silkü'l-Cevâbir*¹ yazmıştır. Müellifin yukarıda adları geçen sözlüklerin giriş kısımlarına nispetle daha uzun bir mukaddime yazmış ve eseri hakkında değerli bilgiler vermiştir. Engürî'nin² verdiği bilgilere göre, “eserin sözlük kısmı 550 beyittir. Beyitler 35 kıtaya taksim edilmiştir.” Kıtaların beyit sayısı 8 ila 27 arasında değişmektedir. Her kıtanın sonuna vezne ve tefilelerine örnek olmak üzere bir Farsça beyit eklenmiştir. Bunlarla birlikte eserin toplam beyit sayısı 585'tir. Müellif bu ziyade beyitleri okurun bir nebze de olsa Farsça cümle ve terkip bilgisi edinmesi, Farsça cümle okumaktan haz duyması maksadıyla yazdığını ifade etmiştir. Müellif nazmettiği kelimeler aracılığı ile cinas, kalb, iştikak kurallarına uygun örnekler yazmaya, öğrencinin asıl maksadının kelime öğrenmek olduğunu dikkate alarak Arapça kelimeler ile Farsça karşılıkları arasında “kelâm-ı fazla” tabir ettiği geçiş kelimeleri kullanmamaya özen gösterdiğini ifade etmiştir. Müellif bu bilgiler dışında, geleneğin iki önemli temsilcisinin isimlerini de zikretmiştir. Bu iki temsilciyi “şâireyn-i âlimeyn” ve “sâhibeyn-i Nisâbeyn” unvanlarıyla anarak isimlerini Mevlânâ Bedrüddîn Ebû Nasr-ı Ferâhî ve Hüsâmuddîn el-Hoyî biçiminde zikretmiş, hatta Çobanoğulları beylerinin hizmetine girmiş ve Kastamonu'da yaşamış olması münasebetiyle Hüsâmuddîn Hoyî için evladımız anlamında “evlâdünâ” tabirini kullanmıştır ki oldukça manidardır.

Müellif övgüyle ve hayır dua ile andığı Ferâhî ve Hoyî'nin eserlerini örnek aldığını açık bir ifadeyle belirtmiştir. *Silkü'l-Cevâbir*'i manzum sözlük yazma tecrübesi edinmek niyetiyle yazdığını da dile getirmiştir. Engürî, sözlüğünün *Nisâbu's-Sıbyân* gibi yaygın olmasını umarak eserini 757 yılı Cemâziyelâhir ayının son gününde (29 Haziran 1356) tamamladığını ve *Silkü'l-Cevâbir* adını verdiğini söyleyerek ön sözünü tamamlamıştır. Engürî rubai tarzında yazdığı hatimesinde eserini hediye, armağan anlamında ‘tuhfe’ olarak nitelemesi de dikkat çekicidir.

شکر بایزد این نسخه به آخر رسید جمله هنرمند را تحفه فاخر رسید
در صدف را ثمن هست ولی در من قایل آن نیست کو از دل ز آخر رسید

Nüşhada rubainin satır altı tercümesi de yazılıdır.

“Şükr olsun Allah’a işbu nüsha âhiline erişdi
Küllü hüner ehline aceb armagan erişdi

Sadefün incisünün behâsı vardır liken benüm incimün
Behâsın idici yokdur eyle ki dersin göñülünden çıkmışdur.”³

‘Tuhfe’ kelimesini manzum sözlüğünde ad olarak ilk kez Hüsâm b. Hasan Konevî *Tuhfe-i Hüsamî* ez *Mültekât-i Sâmî* adlı sözlüğünde kullanılmıştır. Hüsâm Konevî'nin tuhfe kelimesini Engürî'den

² *Silkü'l-Cevâbir*, Manisa İl Halk Kütüphanesi Demirbaş Nu. 2721, yp. 1b-2b.

³ *Silkü'l-Cevâbir*, Manisa İl Halk Kütüphanesi Demirbaş Nu. 2721, yp. 30a.

ödünç alıp almadığını bilemeyiz ancak *Tuhfe-i Hüsamî*, özellikle *Tuhfe-i Şâhidî*'den sonra manzum sözlükleri temsil eden bir terim ve tür adı olmuştur (Kut, 1999; Averbek, 2019, s. 66).

Engürî, *Nisâbu's-Sıbyân ve Nasîbü'l-Fityân*'ı örnek aldığını ifade etse de bu iki sözlüğün biçiminde iki önemli değişiklik yapmıştır. Biri ve en önemlisi temalı kıtalara yer vermemesidir. Diğeri de kıta sonlarında kelâm-ı fazla tabir ettiği kıta ile aynı vezinde zait beyitlere yer vermiş olmasıdır. Aşağıdaki iki örnek Manisa İl Halk Kütüphanesi 2721 numarada kayıtlı nüshasındaki imlasiyla ve satır altına kayıtlı Türkçe çevirisiyle (yp. 5a, 6b) birlikte verilecektir.

ای پسرَم دَرَسْ خُودْ فَهْمْ كُنْیَ یَاذْ كُنْ تَا كِهْ سَعَادَتْ تَرَا یَا زْ شُودْ دَرْ جِهَانْ

“Ey oğlum ders okı anla ezberle tâ ki sa‘âdet sağa yâr ola dünyâda”

جَانْ مَنْ دَرْ عِلْمْ اَكْرَ كُوشِیْ تُو اَزْ بَهْرْ خُدا رُودْ یَابِیْ رَفْعَتْ اِعْزَازْ بَاشِیْ مُعْتَبَرْ

“Ey benim cânım ilm içinde eger sen dürüşsen Tağrıdan ötüri tîz bulasın yüceligi azîz olasın mu‘teber olasın.”

Silkü'l-Cevâhir'de başlık olarak yalnızca ‘kıt‘a’ ibaresi kullanılmış, bahir ve vezin hiçbir yerde söylenmemiş, takti beytine yer verilmemiştir. Münzevî'nin (1959, ss. 162-164) oluşturduğu tabloya göre 28 bent ve toplam 498 beyitten ibarettir. Sözlükte tematik bentlere yer verilmemiştir. Çöloğlu'nun (2009) tespitlerine göre *Silkü'l-Cevâhir*'in söz varlığı “meslek adları ve meslekî terimler, alet, ev ve süs eşyaları, hayvan türleri ve özellikleri, yemek adları, bitki türleri, hastalık adları, sayılar, gök cisimleri, yeryüzü ve gökyüzüne ait kavramlar, doğa olayları, askerî terimler, İslami terimler, ağaç, meyve, sebze, tahıl adları, ölçü birimi adları, müzik aleti adları, ziraat ve hububat, at ve savaş aletleri, renkler, zaman kavramları, eş anlamlı zıt anlamlı kelimeler, giysi ve kumaş çeşitleri, soyut ve somut kavramlar” gibi geniş bir çeşitliliğe sahiptir. Çöloğlu (2009) çalışmasında eserin 13 nüshasının tavsifini vermiştir. Nüshalar arasında Manisa nüshası gibi Farsça kelimelerin satır altı Türkçe karşılıkları yazılmış olanlar da vardır.

Silkü'l-Cevâhir'i Germiyanlı şair Ahmedî'nin 761-793 (1360-1391) yılları arasında telif ettiği tahmin edilen (Temizel, 2002, s. 216) *Mirkâtü'l-Edeb*'i izler. Ahmedî ve eserleri üzerine önemli makaleler ve akademik çalışmalar yapılmış (Çakır, 2018, ss. 265-272) olduğundan *Mirkâtü'l-Edeb* hakkında daha fazla bilgiye sahibiz. Ayrıca Temizel (2002) doktora tez çalışmasında eserin tenkitli metnini hazırlamış ve sözlüğü genişçe incelemiştir. Burada Temizel'in (2018) makalesinden istifadeyle *Mirkâtü'l-Edeb*'in tertip ve muhtevasına dair kısaca bilgi aktarılacaktır. Eserin girişinde sözlük kısmının 50 kıta hâlinde tanzim edildiği, bu kıtalarda Arapça kelimelerin Farsça karşılıklarıyla nazmedildiği, devamında ayrıca yazılmış ek 22 kıtada tıp, astronomi, astroloji, matematik, fıkıh gibi değişik konulara ilişkin terminolojiye yer verildiği, son olarak mübtedilerin ihtiyaçlarına binaen iki

kaside yazılarak ilkinde Arapça sarf, ikincisinde nahve dair kuralların nazım hâlinde açıklandığı söylenmiştir. Eserin mukaddime kısmı manzum olarak yazılmış nüshası da mevcuttur. Manzum mukaddimeli bu nüsha Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi İhtisas 2524/2 numarada kayıtlıdır (Çetin, 1964, s. 220; Temizel, 2002, s. 206). Mesnevi tarzında 33 beyitlik mukaddimesinin ilk 7 beyti Arapça, devamı Farsçadır. Bu mukaddimede eserin Aydınoğulları'ndan İsa Bey'in oğlu Hamza Bey adına yazıldığı (Çetin, 1964, s. 220; Temizel, 2002, ss. 216, 228) bilgisi vardır. Eserin tamamı 816 beyitten (Temizel, 2018, ss. 120-121) oluşmaktadır. Eserin beş beyitten ibaret 48. kıtası Arapça sarf kurallarına, yine beş beyitlik 49. kıtası Arapça avamil harflerine ayrılmış, on dört beyit içeren 50. kıtasında zamirler işlenmiştir (Temizel, 2018, s. 121). Temizel (2018) eserde Farsça karşılığı verilen Arapça kelime sayısını 3084, Arapça ve Farsça söz varlığını da 6188 olarak tespit etmiştir. Bu sözlük kısmının tamamlandığı 50. kıtanın devamına “tıp, heyet, matematik, astronomi, astroloji, fıkıh ve benzeri konularda dönemin entelektüellerinin bilmesi gereken temel bilgilerin” (Temizel, 2018, s. 121), terim ve tabirlerin verildiği 22 kıta daha ilave edilmiştir. Bilgilendirici ve tematik kıtaların yer aldığı bu ikinci bölüm 115 beyit içermektedir. Bunlarla birlikte eserin tamamı 907 beyittir. Temizel (2002, 2018) her iki çalışmasında bu konu başlıklarını listelemiş ve beyit sayılarını vermiş olduğundan burada konular üzerinde durulmayacaktır. Ancak başlık sayısı ve konu çeşitliliği bakımından *Nisâbu's-Sıbyân* ve *Nasîbü'l-Fityân*'ın çok üzerindedir. Kıta sayısı, beyit sayısı ve yer verilen konular (Temizel, 2002, ss. III-VI) eserin ileri düzey bir sözlük ve bilgi kitabı olduğunu göstermektedir. Nazım başlarında yer alan başlıklar Arapça yazılmış ve yalnızca kıtanın numarası yine Arapça ibare ile söylenmiştir. Başlıklarda bahre işaret edilmemiş, kıtaların son beytinde *Silkü'l-Cevâbir*'de olduğu gibi son beyit Farsça yazılmıştır. Kıta ile aynı vezinde yazılan bu beyitlerde isteklendirici sözler söylenmiştir.

دار اندر گوش جان این نظم گوهر را که هست

بهتر از بینی پُر از یاقوت هر بینی ازو (Temizel, 2002, s. 113)

گنج بی رنج نیست این گنج است

گنجت ار آرزوست رنج ببر (Temizel, 2002, s. 119)

Temizel (2002, 2018), *Mirkâtü'l-Edeb*'in 8 nüshasını tespit etmiş ve her iki çalışmasında nüshaların tavsiflerini vermiştir. Bu Arapça Farsça sözlüklerin adlarında 'nisâb', 'sıbyân' ya da Arapça veya Farsça sözlük anlamına gelen bir kelime kullanılmamış, daha cazip adlandırmalar tercih edilmiştir.

Sözlüklerde Türkçeye geçiş

On dördüncü yüzyılın sonlarına doğru Arapça ve Farsçanın ana dil ile öğretilmesi süreci başlamıştır. On beşinci yüzyılda yine Arapça Farsça manzum sözlük örnekleri varsa da bunlar sayıca azdır. Ahmed-i Dâî'nin II. Murad'ın okuması için 1413-1415 yılları arasında yazdığı tahmin edilen

manzum Arapça Farsça *Ukûdu'l-Cevâhir* adlı sözlüğü (Özdemir, 2015, Güler 2017), 15. yüzyılın başlarından itibaren gittikçe artan sayıda telif edilen iki dilli, çok dilli manzum sözlükler (Öz, 2016, ss. 55-56) arasında nadir örneklerden biridir. Aynı yüzyılda Lütfullah Halîmî'nin 872 (1467-68) yılında tamamladığı *Musarrihatü'l-Esmâ'sı* (Hasoğlu, 2023a, 2023b), Şinasi adlı bir şahsın yazmaya başlayıp vefatından sonra Cafer b. Hacı Davud'un tamamladığı *Mecmû'u'l-Lügât* adlı sözlük (Uzunçarşılı, 1988, 87; Öz, 2016, s. 124) 16. yüzyılın hemen başlarında telif edilmiş Arapça Farsça mensur sözlüklerdendir.

Türkçe karşılıkların yer aldığı ilk manzum sözlük Abdullatif İbn Melek'in *Lügat-i Ferišteoglu* adlı manzum Arapça Türkçe sözlüğüdür. Sözlük 795 (1392) yılında yazılmış ve lügat kelimesi ilk kez bu manzum sözlükte kullanılmıştır. Bu sözlük ile Anadolu'da manzum Arapça Farsça sözlük telifi, yerini dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlüklere bırakmıştır.

Lügat-i Ferišteoglu Türkçe mensur mukaddime ile başlar. Türkçenin bir bilim dili, şiir dili, eğitim dili seviyesine yükselmiş olmasından aynı zamanda müellifin öğretimin Türkçe yapılmasını savunmasından dolayı ön sözü Türkçe yazmış olması bilinçli bir tercihtir. Abdullatif İbn Melek sözlüğü, lügat okuma yaşına yaklaşan torunu Abdurrahman'a bir lügat risalesi yadigâr bırakmak arzusuyla (Muhtar, 1993, s. 30) nazmetmiştir. Bu arzu, manzum sözlüklerin okuma yaşına erişen çocuklar için tasarladığının da bir ifadesidir. Sözlükte nazmedilen kelimeler Kur'an'dan derlenmiş ve 'müsta'mel' olanlar nazmedilmiştir. Sözlük Türkçe mensur bir giriş ve tamamı tavîl bahriyle yazılmış 21 kıta hâlinde düzenlenmiştir. Muhtar'ın (1993) tespitlerine göre sözlük kısmı 287 beyittir. Kur'an-ı Kerîm'de geçen 1528 Arapça kelime (Muhtar, 1993, s. 22; Baktır, 1999, s. 176) Türkçe karşılıklarıyla nazmedilmiştir. Kıta başlıklarında yalnızca bahir adı belirtilmiştir. Kıtalarda fevâide yer verilmemiş, kıta başlarında veya sonlarında vezne uygun bir takti beyti yazılmamıştır. Abdullatif İbn Melek Arapçayı, başka bir deyişle yabancı dili ana dil ile öğretme yöntemini tercih etmiştir.

“Müsta'mel lügâtı cem' idüp Kur'ân lügâtını anda derç kıldum. Pârsîle tercüme itmesin giderdüm. Zîrâ Pârisî dili bilmeyene fâyide itmez. Anuñıla Pârisî dili bilinmez. Maksûd elfâz-ı Arabiyye ma'nâsını bilmekdür. Türkîce tercüme ile iktifâ itdüm.” (Muhtar, 1993, s. 30).

Abdullatif İbn Melek bu tercihi ile Anadolu'da Arapçanın Farsça ile öğretilmesi yöntemine karşı çıkmış, geleneği sürdürmek yerine Türkçe eğitim öğretimin, ana dil ile yabancı dil öğretiminin de uygulayıcısı olmuştur. Yabancı dil olarak Arapçayı ana dil ile öğretmek yöntemini ilk kez dillendiren Abdullatif İbn Melek'in sözleri Anadolu'da manzum mensur sözlük yazımında, ayrıca yabancı dil öğretiminde bir manifesto olarak kabul edilerek sözlüklerde Arapça Farsça birlikteliği son bulmuştur.

Abdullatif İbn Melek'in 1392 yılında *Lügat-i Ferišteoglu*'nun ön sözünde dile getirdiği bu çağrıyla sekiz dokuz yıl sonra Hüsâm Konevî *Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-i Sâmî* ile karşılık vermiştir.

Farsça Türkçe manzum sözlükler

Arapça ve Farsçanın öğretimine dair kaynak üretimi elbette Batı dillerinde hedef dil öğretiminden çok daha eskiye gitmektedir. Arapça ve Farsça öğretiminde manzum sözlükler kelime öğretiminin en önemli ders kitapları olmuşlardır. *Nisâbu's-Sıbyân*, *Nasîbü'l-Fityân* ve *Silkü'l-Cevâbir* örneklerinde görüldüğü gibi ilk manzum sözlüklerde dinî bilgilerin yanı sıra temel bilimlere ve gramere özgü içerikler de verilmiştir. 15. yüzyıla gelindiğinde bu içerikler terk edilerek hedef dilde kelime öğretimi öncelik kazanmıştır. Ezber yoluyla belli bir düzeyde kelime öğrenenler dil öğreniminin bir sonraki aşamasında *Lügat-i Ferišteoglu* ve *Tuf-e Şâhidî* gibi manzum sözlük şerhlerine geçerek hedef dile ait dil bilgisi ve anlam bilgisi konularını gerek bu şerhler gerek hedef dilin grameri için yazılmış kitaplar ve risaleleri ile pekiştirmişlerdir. Bu bakımdan manzum sözlük şerhleri de dil öğretiminin önemli kaynakları arasında değerlendirilmelidirler.

Yabancı dil öğretiminin yalnızca manzum sözlüklerle gerçekleştirildiğini söylemek on beşinci yüzyıldan itibaren Arapça ve Farsçanın öğretimi için yazılmış pek çok eseri görmezden gelmek demektir. Yine bu yüzyılda hedef dilde kelime öğretiminde manzum sözlüklere bir alternatifi olarak çocuk yaş grubu için mensur sözlükler yazılmıştır. Bunlar içerikleri ve hacimleri itibarıyla genel sözlük değildirler. Söz varlıkları çocuk yaş grubunun düzeyine göre belirlenmiş ve sınırlandırılmıştır. Bu sözlüklerde de kelimelerin ezber edilmesi istenmiştir. Ezberi kolaylaştırmak için maddenin yalnızca bir karşılığı nadiren iki karşılığı yazılmıştır. Çocuk yaş grubu için sözlük hazırlayan bazı müellifler çocukların kelime öğrenmekten ziyade konuşmayı arzu etmelerinden (Öz, 2016, s. 84) dolayı *Münyetü'l-Mübtedî* (Öz, 2016, s. 93) gibi sözlüklerde ilk bölümde fiillere yer verilmiştir. Fiillere öncelik verilmiş olması pedagojik bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı döneminde yabancı dil öğretimi manzum sözlükler, sözlük şerhleri ve gramer kitapları ile sınırlı kalmamıştır. Farsça öğretimi özelinde söylemek gerekirse 16. yüzyılda *Tuhfetü'l-Uşşâk* (Öz, 2023) ve *Miftâh-ı Zebân-ı Fârsî* (Öz, 2024) adlarıyla konuşma kılavuzu tarzında iki eser yazılmış, ancak on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar bu eserlerin bir benzeri yazılarak devamı getirilmemiştir.

Anadolu'da Farsça Türkçe yazılmış manzum sözlük türü kronolojisinde ilk dört sırada Hüsâm b. Hasan Konevî'nin *Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-i Sâmî* (tlf. 802 ?/ 1399-1400), Lutfullah Halimî'nin *Babürü'l-Garâyib* (tlf. 850/1446), Mehmed b. Yahya Konevî'nin *Şâdiye* (tlf. 889/1484) ve Şâhidî'nin *Tuhfe-i Şâhidî* (tlf. 921/1515) adlı manzum sözlükleri gelir (Öz, 2016, ss. 55-56).

Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-ı Sâmî

Farsçanın öğretilmesi ihtiyacı, on beşinci yüzyıl Farsça Türkçe sözlük yazarlarınca “evvel Pârsî dilin bilmek gerek” (Öz, 2016, s. 50) gibi güçlü ifadelerle vurgulanmıştır. “Evvel Pârsî dilin bilmek” gerçekte Abdullatif İbn Melek’in 1392 yılında *Lügat-i Ferišteoglu*’nun ön sözünde yaptığı çağrının Farsçanın Türkçe ile öğretilmesi gerektiğinin bir ifadesidir. Yukarıda söylendiği gibi bu çağrıya önce Konyalı Hüsâm b. Hasan 802/1399-1400 yılında nazmettiği *Tuhfe-i Hüsâmî* ile cevap vermiştir.

Farsça mensur bir mukaddime ile 20 kıta ve bir hatimeden oluşan *Tuhfe-i Hüsâmî*, sözlük kısmı 300, hatimesi de 5 beyit olmak üzere 305 beyit hâlinde tasarlanmıştır. Mukaddimede eserin tertibi hakkında şu bilgiler verilmiştir.

“Hediyetü'l-İhvân kitabının nazmı tamamlanınca sözlüğe ilişkin başka bir türde, Türkçe tercümeli Farsça, bazı kelimeleri Pehleviçe, değişik vezinlerde nazmedilmiş yirmi kıta ve üç yüz beyti içeren bir eser yazmak istedim. Kıtalar arasında mesnevi tarzında bir kıta yazılıp Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-ı Sâmi adı konuldu. Her Farsça ya da Pehleviçe kelime kırmızıyla işaretlendi. Bilesiniz ki geri kalanı Türkçedir. Her kıtanın sonunda vezni aynı, kafiyesi farklı ek bir beyit yazıldı.” (Öz, 2016, s. 81).

Ön sözde ‘sözlüğe ilişkin başka bir türde Türkçe tercümeli’ ifadesi, eserin Türkçe karşılıklar içermesiyle Arapça Farsça manzum sözlük türünün dışında bir özelliğinin olduğuna vurgudur. Ön söz kısa da olsa sözlüğün düzenine, içeriğine dair bilgi ve manzum sözlükçülüğe dair ilkeler barındırması bakımından önemlidir. Hüsâmî bu ilkelerini, Farsça ya da Pehleviçe kelimelerin kırmızıyla işaretlenmesi, kıta sonlarına aynı vezin farklı kafiyede birer beytin yazılması olarak sıralamıştır. Farsça kelimelerin üzerlerinin kırmızı çizgi ile işaretlenmesi yalnızca *Tuhfe-i Hüsâmî* nüshalarına özgü değil, hedef dile ait kelimelerin çizgi ile imlenmesi sözlüklerin yazmalarında görülen bir özelliktir. *Tuhfe-i Hüsâmî*’den önce yazılmış *Lügat-i Ferišteoglu*’nda müellifin bir ifadesi olmasa da nüshalarında Arapça kelimelerin işaretlenip işaretlenmediği hususu merakımızı celbetmiştir. Cevap bulmak üzere Muhtar’ın (1993) çalışmasına başvurulmuştur. Muhtar (1993, ss. 21-24), görebildiği altmış iki nüshanın yalnızca kütüphane demirbaş numaralarını vermiş, nüsha tavsiflerini vermemiştir. Tarafımızdan görülen dokuz nüshasından Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi 003198-V ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜNEK) TY01389 numarada kayıtlı nüshalarında Arapça kelimelerin kırmızı mürekkep ile yazıldığı, yine İÜNEK TY00699 numarada kayıtlı nüshasında ise çizgi kullanıldığı, hatta Arapça kelimeler ile Türkçe karşılıklarının surh ile yazılmış rakamlarla eşleştirildiği, diğer yedi nüshanın siyah mürekkeple yazıldığı görülmüştür. Dolayısıyla manzum sözlüklerde öğretilen dile ait kelimelerin, üzerlerine kırmızı çizgi çekilerek işaretlenmesinin *Tuhfe-i Hüsâmî* ile yaygınlık kazandığı, bunun da Hüsâmî’nin adına kayda geçmesi gereken bir uygulama olduğu belirtilmelidir.

Hüsâm-ı Konevî’nin manzum sözlük telifine getirdiği önemli bir usul de kıta sonlarında takti beytinin yazılmasıdır. Bu beyitler ilgili kıtada yer alan beyitler ile aynı vezinde olup farklı kafiyede

ve mesnevi tarzında yazılmıştır. Müellif bu beyitlere 'beyt-i müzeyyel' adını vermiş, ancak bu beyitlerde bahir ve vezin söylenmemiştir. Hüsâm-ı Konevî'nin 'beyt-i müzeyyel' olarak adlandırdığı bu kılavuz beyitlere Şâhidî 'beyt-i hümâyûn' adını vermiştir. Diğer manzum sözlüklerde bu ikisi dışında farklı bir adlandırmanın olup olmadığı ayrı bir araştırma konusudur, ancak her ikisinin de terimleşmemiş olduğunu söyleyebiliriz. *Tuhfe-i Hüsâmî*'nin bu takti beyitlerinde aşağıdaki örnekte görüleceği gibi Farsça kelime veya ibarelerin Türkçe karşılıkları nazmedilmiş, diğer sözlük yazarları genelde bahri, vezni belirtmeyi ve didaktik sözler söylemeyi tercih etmişlerdir.

Tuhfe-i Hüsâmî'nin hezec bahri "mefâilün mefâilün mefâil" vezninde ve "y" kafiyesinde yazılmış ilk kıtasının son beyti ve müzeyyel beyti şöyledir:

"Muzâri' harfleri durur eteyne
Hurûf-ı illeti sorarisen vây
Ten-i lâger arık, ayrana di dûğ
Koruk gûze velî boyunduruk yûğ"

Örnek beyitte (Anıl, 2016, s. 24) de görüldüğü gibi Hüsâmî bu ek beyitleri didaktik tarzda yazmamış, ayrıca bahir ve vezni de söylememiştir. *Tuhfe-i Hüsâmî* nüshalarında bahir adları başlıklarda kayıtlı ise de müellifin bahir adlarını bizzat yazıp yazmadığını bilemiyoruz. *Tuhfe-i Hüsâmî*'de Farsça söz öbeklerine, cümleciklere çok az rastlansa da konuşmaya ve çeviriye yönelik olmaları bakımından önemlidir. Çocukların konuşma heveslerine hitap eden bu örneklerin benzerleri *Babrü'l-Garâyib*'de, özellikle *Tuhfe-i Şâhidî*'de sıklıkla görülecektir.

"Bi-reft serd-i zîmistân ki gitdi kış sovuğu
Behâr âmed ma'nîsi geldi yaz dinür (Anıl, 2016, s. 28)
Men be-tu çîzî ne-gûyem ben saña söylemeyem
Rev be-kâr-i hod hamûş kun var işüğe epsem ol (Anıl, 2016, s. 30)
Her ki cûyed yâbed isteyen bula
Bâd olsun bûd idi bâşed ola
Duhter-ender ma'nîsi kızdur ügey
Kâr-ı mâ bih şud işümüz oldu gey (Anıl, 2016, s. 46)
Her ki bâ gul istîzed âkıbet bi-çîned hâr
Kim gülile erişürise âkıbet diken düre di" (Anıl, 2016, s. 56).

Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-ı Sâmi'de yer alan Farsça, Pehlevice söz varlığı el-Meydânî nisbesiyle bilinen Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbü'nî'nin *es-Sâmi fi'l-Esâmî* (tlf. 497/1104) adlı konu tasnifli Arapça Farsça sözlüğünden derlenmiştir (Öz, 2016, s. 82). *Tuhfe-i Hüsâmî*'nin *Nasîbü'l-Fityân ve Nesîbü't-Tibyân* adlı Arapça Farsça sözlüğe bir nazire olarak yazıldığı (Öz, 2016, s. 80) söylene de Hüsâm-ı Konevî bunu açık bir şekilde belirtmemiş, eserinin son beytinde istihza yollu ifade etmiştir.

"Eger ol Hüsâm-ı şâir bu Hüsâm'ı bir göreydi
Deyüben zihî turaydı sözi defterin düreydi (Öz, 2016, s. 80)

Nasîbü'l-Fityân yazarı Hüsâm-ı Hoyî *Nasîbü'l-Fityân*'ın son beytinde

Hüsâm-i şâ'ir ez ma'nîst sâhir

Zihî kâdir suhen Allahu ekber" (Münzevî, 1956, s. 127).

adını 'Hüsâm-ı şâ'ir' olarak anmıştır. Hüsâm-ı Konevî *ol Hüsâm-ı şâir* ibaresini bu beyitten alıntılıyarak Hüsâm-ı Hoyî ve eseri *Nasîbü'l-Fityân*'a gönderme yapmış, *bu Hüsâm* lafzı ile de kendisini kastetmiştir. Ancak bazı kaynak ve çalışmalarda eserleri de dâhil, o Hüsâm (Hoyî) ile bu Hüsâm (Konevî) karıştırılmış (Öz, 2016, s. 81; Boz, 2013, s. 73), nisbesi bize Konyalı olduğunu söylese de "esasen Hoylu" (Kılıç, 2007a, s. 13; 2007b, s. 10) olduğu söylenmiştir. Eserin Bursa İnebey Kütüphanesi Haraççioğlu 1398/2 numarada kayıtlı nüshasını yüksek lisans tezi olarak çalışan Anıl (2016), *Tuhfe-i Hüsâmî*'de "1018" (2016, s. 12) Farsça kelime tespit etmiş, çalışmasının 4. bölümünde Farsça maddeler ve Türkçe karşılıklar için dizin de vermiştir.

Tuhfe-i Hüsâmî bir dönem okunmuş, okutulmuştur. Ancak vezinlerinin zevkli ve akıcı bulunmaması ve aruz konusunda taşıdığı bazı kusurlar nedeniyle (Öz, 2016, s. 82) özellikle *Tuhfe-i Şâhidî*'nin nazmından sonra değerini yitirmiştir. *Tuhfe-i Hüsâmî*'yi okuyan Şâhidî sözlüğün bu kusurlarına değinmemiş, bilakis bu kusurların okutanlardan ve nüshasını çoğaltanlardan kaynaklandığını söylemiştir.

"Harâb itmişdürür Tuhfe Hüsâm'ı

Niçe kej tab' u nâ-mevzûn u âmî" (Kılıç, 2007c, s. 521).

Bahrü'l-Garâyib

Tuhfe-i Hüsâmî'yi Lutfullah Halîmî'nin 850 (1446) yılında nazmettiği *Bahrü'l-Garâyib*'i izler. *Bahrü'l-Garâyib*, *Tuhfe-i Hüsâmî*'den elli yıl sonra telif edilmiştir. Halîmî, 974 beyitten ibaret (Uzun, 2020, s. 19) *Bahrü'l-Garâyib*'in nazmında beyit sayısı ve tertip olarak anılan sözlüklerin biçiminden farklı olarak sözlüğü iki bölüm hâlinde düzenlemiştir. Birinci bölümde isim soylu kelimeler, ikinci bölümde Farsça mastarlar Türkçe karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir. 19 kıtaya ayrılmış ve toplam 807 beyitten ibaret bu bölümde Uzun'un (2020, ss. 16-17) tespitlerine göre 2923 Farsça kelime yer alır. 4 kıta ve 6 rubai olmak üzere 167 beyit hâlinde tertip edilmiş ikinci kısımda 337 fiilin Türkçe karşılığı verilmiştir. Bu bölüm sonunda nesir hâlde ıstikak, kipler ve fiil çekimlerine dair örneklerle yer alır. Sözlük, faziletli olmayı ve ilim öğrenmeyi, münşi ve kâtip olmayı arzu edenler, Farsça divan ya da kitap okumak isteyenler (Uzun, 2020, ss. 32-36) hedef kitle alınarak söz varlığı zengin tutulmuş, söz varlığı *Lüccetü'l-Acem*, *Mi'yâr-i Cemâlî*, *Sıbâbu'l-Fürs*, *Miftâhu'l-Edeb* (Öz, 2016, s. 99) gibi mensur sözlüklerden derlenmiştir. Uzun'un (2020) neşrine göre *Bahrü'l-Garâyib*'in hamd ü salât kısımları Arapça, diğer kısımları Farsça yazılmış 45 beyitten ibaret mukaddime ile başlar. Mukaddimedede Halîmî özelde *Bahrü'l-Garâyib*, genelde manzum sözlükler için bazı ilkeler

belirlemiştir. İlk kez Halîmî Farsça kelimelerin ve Türkçe karşılıklarının ezber edilerek öğrenilmesi yöntemini açık bir şekilde dile getirmiş, öğrenmek ve öğretmek için kelimeleri kalıcı biçimde ezberlemekten başka bir imkân olmadığını

لیک تعلیم و تعلم را مجال نیست جز تمکین الفاظ و مقال

beyti ile (Uzun, 2020, s. 1a) ifade etmiştir. Kelime ezberlemenin zorunluluğunu yukarıdaki beytin devamında, sözlerin kelimeler ile söylendiği, kitapların kelimeler ile yazıldığı, bütün bilgilerin kelimeler ile kurallara bağlandığı, dolayısıyla kelimelerin ilim öğrenmenin anahtarı olduğu ve ilim öğrenmek isteyen de sözlük okuması ve kelime öğrenmesi (Uzun, 2020, s. 1a-b) gerektiğini ifade ederek açıklamıştır. Müellif *Babrü'l-Garâyib*'in sağlayacağı kazanımları, ezber edenin Farsçaya dair çok zorluk yaşamayacağı, münşi ya da kâtip olmak isteyen mesleğinde öğrendiği kelimelerden yararlanacağı, sevdiği şairlerin Farsça divanlarını okuyabileceği (Uzun, 2020, s. 2b-3a) şeklinde sıralamıştır.

هر که این را یاد گیرد در دلش در عجم اندک بماند مشککش
هر که خواهد بود منشی یا دبیر گردد این ابیات وی را دستگیر
بر دواوین هر که او دل داده است این طریق موصولش افتاده است

Halîmî, *Babrü'l-Garâyib*'in kolay bir biçimde okunması ve ezber edilmesi, özellikle manzum sözlük okumaya yeni başlayanların güçlük yaşamaması düşüncesiyle bazı ilkeler belirlemiştir. Bu ilkeler, mısralarda önce Farsça kelimenin ardından Türkçe karşılığının verilmesi, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarının aynı mısradaki yer alması (Öz, 2016, s. 97) biçiminde sıralanmıştır. Yine *Babrü'l-Garâyib*'e özgü usul olarak mısralarda Farsça eş anlamlı kelimeler arasında zait kelimeler eklenmemesine özen gösterilmiş, vezin gereği yazılan 'geldi', 'oldı' gibi karşılık dışı kelimeler yazılmışsa bu kelimeler, üzerlerine 'sıla' kelimesinin kısaltması olarak sad harfî yazılmak suretiyle belirtilmiştir. Aynı şekilde Farsça kelimedenden önce Türkçe karşılık yazılmış ise bu kelime, üzerinde 'mim' harfî kısaltmasıyla, aynı anlamda kullanılan kelimeler üzerinde 'şın' harfî kısaltmasıyla, eş anlamlı kelimeler ise 'fâ' harfî kısaltmasıyla gösterilmiştir. *Babrü'l-Garâyib*'de kıtanın nazmında kullanılan bahrin adı kıta başlığında söylenmiş, kıta sonlarında veznin taktii için kılavuz bir beyit yazılarak ilk mısradaki veznin tefilesi, ikinci mısradaki Türkçe öğüt verici, teşvik edici söz söylenmiştir.

"لف و نشر اصلا نیاوردم درین همچنان در هیچ مصراعی رهین
هم نکردم در تفاسیر لغات یک مفسر بینما المترادفات
هر عبارت‌ها که باشد فاصله رسم شد بر فرق او صاد از صله
وانچه تفسیرش مقدم آمدست در برش یک میم معلم آمدست
پیش هر قطعه شده قبل الشروع نام بحر او مبین با فروع

آخر هر قطعه بر تحريض و وزن ختم شد تا سهل گردد جای حزن" (Uzun, 2020, s. 3b-4a)

Halîmî kıta sonlarında yer verdiği Türkçe beyitlerde muhatabın ruhunu okşayıcı, övücü, teşvik edici sözler söylemiştir.

“Çün nev’üğe cinsünden olur fazl-ı mümeyyiz bu nutk u ibâret
Pes kim bu lûgat ilmine ey hûb-i hoş-âyîn hoş sa’y gerekdür (Uzun, 2020, s. 33b).

Bu şîrîn nazmı ey Husrev ki etdüm zihnüğe âlet
Ma’ânî kûhını delmekde tâ kim olasın Ferhâd (Uzun, 2020, s. 57b).

Budur zehîre-i sıbyân hıfz kıl ey cân
Nisâb gözleme sa’y eyle fırsat elde-yiken” (Uzun, 2020, s. 66b).

Bahrü'l-Garâyib’ın ardından üçüncü sırada Mehmed b. Yahyâ Konevî’nin 889 (1484) yılında *Şâdiye* adlı sözlüğü gelir. Yalnızca Musul Mektebetü’l-Evkâf Kütüphanesi’nde kayıtlı bir nüshası bilinmektedir (Öz, 2016, s. 115) ancak eserin nüshasına erişilememiştir.

Tuhfe-i Şâhidî

Farsça Türkçe manzum sözlük zincirinde dördüncü ve en önemli halka *Tuhfe-i Şâhidî*’dir. Eser, Mevlevî şeyhlerinden Şâhidî mahlasıyla bilinen Muğlalı İbrahim Dede (1470-1550) tarafından 921/1515 yılında nazmedilmiştir.

Şâhidî İbrahim Dede ve eserleri hakkında ve *Tuhfe-i Şâhidî* metni üzerine birçok çalışma yapılmış ve şerhleri tanıtılmış olduğundan burada yalnızca Şâhidî’nin manzum sözlük telifinde getirdiği yenilikler ve belirlediği ilkeler üzerinde durulacaktır. Şâhidî 1470 yılı civarında Muğla’da doğmuştur. İlk tahsilini Mısır’da iken babası Hüdâî Sâlih Dede’den (ö. 1480) almış, yedi yaşında iken hafız olmuştur. Muğla’da bulunduğu gençlik yıllarında Şeyh Hayreddin ve Şeyh Bedreddin’den kısa süreli de olsa tefsir ve Mesnevî dersleri almıştır (Şimşekler, 1998, s. 18). Tahsil için İstanbul ve Bursa’ya gitmiş, ancak ilmini ilerletmek yerine ilimden soğumuştur (Şimşekler, 1998, s. 30). Şâhidî’nin istikrarlı bir tahsil hayatı (Şimşekler, 1998, ss. 14-18) olmamış, tahsil görmek yerine kendini yetiştirme ve öğretim ile meşgul olmuştur. Yirmi beş yaşında Mevlevî sikkesi giymiş (Şimşekler, 2002, s. 312), başta doğduğu şehir Muğla olmak üzere Afyon, Aydın, Burdur, Denizli, Isparta ve Kütahya köylerinde dersler vermiş, sohbetlerde bulunmuştur (Şimşekler, 2002, s. 312,318). Tahsil hayatına ilişkin bilgilerimiz ana hatlarıyla bunlarla sınırlıdır. Şâhidî’nin eserlerinde (Şimşekler, 1998, ss. 40-52) sergilediği inşa ve telif kabiliyeti ilminden ziyade keskin zekâsı ile ilişkilendirilmektedir (Şâhidî, 1275, s. 3).

Şâhidî on yaşına kadar babası Hüdâî Dede’den başta *Tuhfe-i Hüsamî* olmak üzere manzum sözlük okumuş, *Tuhfe-i Şâhidî*’yi de kırk beş yaşlarında yazmıştır. *Tuhfe-i Şâhidî*’nin manzum mukaddimesinde okuduğu, ezber ettiği manzum sözlükler arasında yalnızca *Tuhfe-i Hüsamî*’yi adıyla

zikretmiş ve müellifini de rahmetle anmıştır. Şâhidî çocuk yaşta iken okuduğu *Tuhfe-i Hüsamî*'den ve adlarını anmadığı diğer manzum sözlüklerden edindiği kazanımları aşağıdaki beyitlerde ifade etmiştir.

“Dahı ma'sûm iken cehdile merhûm
Okutmuşdı lügatlar bağa manzûm
Okıdum evvelâ Tuhfe-Hüsâm'ı
Muattar oldu ânuğla cân meşâmı
Dahı manzûm okıtdı çok lügâtı
İçürdi tab'ıma âb-ı hayâtı
Şu resm oldum lügat ilminde mâhir
Lügat kim bilmesem olaydı nâdir
(...)

Bağa k'oldı lügat ilmi musahhar
Ne ilme başlasam oldu müyesser” (İmamoğlu, 2005, s. 66; Kılıç, 2007c, s. 518).

Kendisi de bir Mevlevî olmasından dolayı Şâhidî'nin Mevlânâ'ya ve Mevleviliğe bağlılığı malumdur. Postnişinlik makamında da bulunmuş, kendisi de *Mesnevî* okutmuş, *Mesnevî* okutacak düzeyde Farsça bilgisini okuduğu manzum sözlüklerden edinmiştir. Manzum sözlük okumanın yararlarını bizzat tecrübe etmiş olduğundan manzum sözlük okumayı, okutmayı tavsiye etmiştir.

“Kitâb-ı Mesnevî kim kût-ı cândur
Ziyâ vü nûr-ı çeşm-i âşıkândur
Bağa keşf oldu bî-ta'lim[-i] ustâd
Anuğla iderem uşşâkı irşâd
Yakîn bildüm ki bir nev-reste ma'sûm
Lügatlar okıya veznile manzum” (İmamoğlu, 2005, s. 67; Kılıç, 2007c, ss. 518-519).

Şâhidî, *Tuhfe-i Hüsamî*'yi örnek almış, bu sözlüğün söz varlığını büyük oranda *Tuhfe-i Şâhidî*'de kullanmıştır. *Tuhfe-i Hüsamî*'den aldığı kelimelerde seçici davranmış, Pehleviceden gelme, arkaik ve kullanımdan düşmüş kelimeleri sözlüğüne almamıştır.

“Hudâ şâd eyleye rûhuñ Hüsâmuñ
Vire cennetde a'lâsın makâmuñ
Getürdi nazma bunca dürr-i meknûn
Selîs ü şûh u rengâmiz ü mevzûn
Cihânda yakdı bir şem'-i münevver
Söyünmez haşre dek nef'in görürler
(...)
Diledüm kim yazam bir hoşça nâme
Nazîre ola ol Tuhfe-Hüsâm'a
(...)

Ne deñlü var ise anda cevâhir

Getürdüm bunda illâ k'ola nâdir

Kodum anları k'isti'mâli yokdur
Velî olmayan anda bunda çokdur

(...)

Olan bahr anda vardur bunda am mâ

Dahî var bunda niçe bahr-ı ra'nâ

Yok anda dahî kıt'oldukça âhır

Getürdüm bahrını içinde bir bir" (İmamoğlu, 2005, ss. 67-69; Kılıç, 2007c, s. 519).

Tuhfe-i Şâhidî şârihleri (İmamoğlu, 1993, ss. 56-58; Öz, 1999), Şâhidî'nin *Tuhfe-i Hüsamî*'den ne kadar kelime aldığı sorusuna cevap aramışlardır. Bu şârihlerden biri olan Abdulkâdir Bagdâdî, her iki sözlüğün söz varlığı arasında bir karşılaştırma yaparak *Tuhfe-i Hüsamî*'de olup *Tuhfe-i Şâhidî*'de bulunmayan 220 kelime tespit etmiş ve şerhinde bu kelimeleri bir liste hâlinde vermiştir (Öz, 2016, s. 141).

Şâhidî, *Mesnevî*'den kelimeler derlediğini ve *Tuhfe*'sinde nazmettiğini söyleyerek bir bakıma *Mesnevî* okumaya hevesli olanları da Farsça öğrenmeye teşvik etmiştir.

"Getürdüm *Mesnevî*'den çok garâyıb

Ki ola Mevlevîler buğa râgıb

(...)

İdeler Fürsile evzânı hâsıl

Olalar ilm-i Mevlânâ'ya kâbil" (İmamoğlu, 2005, ss. 69-70; Kılıç, 2007c, ss. 519-520).

Şâhidî kıtalarda yer alan beyitlerin bahir adlarını kıta başlıklarında, tefilelerini de kıtanın son beytinde söylemiştir. Şâhidî, Hüsam-ı Konevî'nin 'beyt-i müzeyyel' dediği bu beyitleri kutlu, manidar anlamında 'beyt-i hümayûn' adıyla adlandırmayı tercih etmiştir.

"Tamâm oldukça her bir kıt'a mevzûn

Yazardum anda bir beyt-i hümayûn" (İmamoğlu, 2005, s. 69; Kılıç, 2007c, s. 519).

'Beyt-i hümayûn' tabiri *Tuhfe-i Şâhidî*'ye nazire olarak Mehmed Fethî tarafından 1743-44 yılında *Tuhfe-i Fethî* adıyla (Efe, 2024) yazılan sözlükte de kullanılmıştır.

"Kıt'aları buldı olunca tamâm

Nâm-ı buhûrî ile hüsn-i hitâm

Beyt-i hümayûn ile hem her biri

Buldı aceb revnak u zîb u ferî" (Efe, 2024, s. 76).

Şâhidî, bu takti beyitlerinin ilk mısrasında tefileyi, ikinci mısrasında aynı vezinde teşvik edici, özendirici sözler söylemiş, yalnızca üçüncü kıtanın hümayun beytinde çeviri örneği vermiştir.

"Mefâilün feilâtün mefâilün feilât

Senüñle olayıdum kâşki, bâ-tu bûdem kâş (İmamoğlu, 2005, s. 77; Kılıç, 2007c, s. 523).

Müfteilün fâilün müfteilün fâilün

Kim bu kitâbı okur ilm olur aña kolay (İmamoğlu, 2005, s. 69; Kılıç, 2007c, s. 521).

Feûlün feûlün feûlün feûl

Gidiser cemâl u kalısar kemâl” (İmamoğlu, 2005, s. 79; Kılıç, 2007c, s. 523).

Şâhidî, beyt-i hümayûnlardan önce Farsça cümle örnekleri vermek suretiyle kelime ezberinin yanı sıra okurlara gramer bilgisi, konuşma ve çeviri örnekleri de sunmuştur.

“Bu sözümi ezber it göğlünü aç pasını

În suhanem yâd kun jeng-i dilet mî-zedây (İmamoğlu, 2005, s. 74; Kılıç, 2007c, s. 521).

Hemçu tu kes mî-nenumâyed merâ

Sencileyin kimse görünmez baña (İmamoğlu, 2005, s. 75; Kılıç, 2007c, s. 522).

Okı dürüş gice gündüz sığırlayın olma

Bihân bigûş şeb u rûz hemçu gâv mebâş (İmamoğlu, 2005, s. 77; Kılıç, 2007c, s. 523).

Suhen dârem ez dür bih ez men sitân

Sözüm var eyü incüden benden al” (İmamoğlu, 2005, s. 78; Kılıç, 2007c, s. 523).

Çocukların Farsça konuşma heveslerine karşılık olarak yazılmış bu beyitler *Tuhfe-i Şâhidî*'ye önemli bir hareketlilik kazandırmıştır. Konuşma ve çeviri becerisine yönelik örneklerle yer verilmesi *Tuhfe-i Şâhidî*'nin manzum sözlüklere kazandırdığı en önemli özellik ve yeniliktir. Şâhidî kelime öbeklerinin aynı mısradaki karşılıklarıyla birlikte nazmedilmesinin güç bir iş olduğunu da belirtmiştir.

“Ki ola Fârsî bir mısra'ı hem

Biri Türkî ola ne bîş ü ne kem

Ki Türkî Fârsîye ola mukâbil

Bilür ehli k'olur bu nazm müşkil” (İmamoğlu, 2005, s. 69; Kılıç, 2007c, s. 520).

Şâhidî bu tercüme ve çeviri becerisini geliştirmeye yönelik örnekleri sözlüğün yirmi yedinci ve son kıtası ile hatimesi hariç diğer bütün kıtalarda beyt-i hümayûndan önce vermiştir. Bazı örneklerde ilk mısradaki, önce Farsça cümle, ikinci mısradaki Türkçe yalın çevirisi nazmedilmiş, bazı beyitlerde ise bunun tersi yapılmıştır.

Şâhidî önemli bir Mevlevî şair, postnişin ve *Mesnevî* dersleri vermiş bir mesnevihan olduğu kadar bir eğitimcidir. Sözlüğünü kemal yaşlarında yazmıştır. *Tuhfe*'sinin mukaddimesinde sözlüğün kurgusuna, belirlediği ilkelere, içeriğine dair bilgiler verdikten sonra *Tuhfe-i Şâhidî*'nin okutulmasına yönelik usulden de bahis açmış, tedris usulüne dair tavsiye ve uyarılarda bulunmuştur. Kelime öğretimi ve manzum sözlük okumadaki başarının, müderrisin liyakatine bağlı olduğunu üzerine basa basa söylemiştir. Şâhidî bu uyarıları ile manzum sözlükleri vezin üzere okumanın ve okutmanın dil öğretiminde çocuklar için en önemli isteklendirme unsuru olduğunun altını çizerek sözlüklerin vezin üzere okunmaması ve okutulmaması durumunda muhatabın faydadan çok zarar göreceği, öğrenenin şiir zevkinin zedeleneyeceği, ahenk ve ritim duygusunun zayıflayacağı uyarısında bulunmuştur.

“Velâkin korkaram bir câhil-i dîn
 Ki anuñ olmaya geñ tab‘ı mevzun
 İdemez vezn ile taktî‘i tefhîm
 İde cehlile her ma‘şûma ta‘lîm
 Rekâk ögrede bu mevzun kitâbı
 Harâb ide o tab‘-ı müstetâbı
 Yakîn bilgil ki bir oğlancık evvel
 Okuya şî‘ri nâ-mevzûn u mühmel
 Olur tab‘ı rekâk ü süst ü magbûn
 Kalur mahrum olınmaz dahı mevzun
 Meger bir hâzık u üstâd-ı kâmil
 Anı cehdile ide vezne kâbil
 Gelür vezne velî bulmaz selâset
 Kalur tab‘ında elbet bir rekâket” (İmamoğlu, 2005, s. 69; Kılıç, 2007c, s. 520).

Anadolu’da Arapçanın Türkçe ile öğretimi *Lügat-i Ferišteoglu*, Farsçanın ana dil ile öğretimi *Tuhfe-i Hüsamî* ile başlamış, manzum sözlük telifi, *Tuhfe-i Şâhidî*’nin sağladığı pratiğin görülmesi üzerine hız kazanmıştır. Elbette Beylikler döneminden itibaren çok sayıda medresenin açılmış olması manzum sözlük telifinin önemini arttırdığı gibi *Tuhfe-i Şâhidî*’nin kazandığı şöhretin etkisi de büyük olmuştur. Çok sayıda manzum sözlük yazılmışsa da hiçbirisi *Tuhfe-i Şâhidî* kadar okunmamış, okutulmamıştır. Farsça öğretiminde sağladığı kelime ve aruz bilgisi gibi kazanımlar şerhleri yazılmak suretiyle pekiştirilmiştir. *Tuhfe-i Şâhidî* en çok yazma nüshası bulunan, en çok şerhi ve naziresi yazılan, eski harfli Türkçe ile en çok baskısı yapılan ve “üzerinde en çok çalışma yapılan” (Averbek, 2018, s. 90) sözlük olma vasıflarıyla da türünde ilk sıradadır. Manzum sözlükler yalnızca Arapça ya da Farsça öğretimi için hazırlanmamış Arvanutça, Boşnakça, Bulgarca, Ermenice, Fransızca, Kürtçe, Rumca gibi dillerin öğretimi için de (Averbek, G. D., 2018, ss. 92-114) manzum sözlükler yazılmıştır. Manzum sözlükler Batı dillerinin öğretiminde dahi başlangıç veya kendi kendine öğrenme kitabı olarak okunmuş, okutulmuştur.

Sonuç

İki dilli manzum sözlükler, on üçüncü yüzyıldan itibaren başlangıç düzeyinde dil öğretiminin temel kaynakları olmuşlardır. Bu sözlükler başlangıç aşamasında dil öğreniminin önceliği olan belli bir düzeyde kelimenin öğretilmesi amacıyla ve çocuğa görelilik ilkesiyle tasarlanmışlardır. Manzum sözlüklerde kelimeler ana dildeki karşılıklarıyla eşleştirilerek, öğrencinin ana dili ile hedef dil arasında eş zamanlı bir bağlantı kurması sağlanmış ve bu yöntemle çocukların kelime dağarcığını daha etkili bir şekilde oluşturmalarına yardımcı olmuştur. Manzum sözlükler sıkıcı bir ezber kitabı olarak değil, eş sesli, eş anlamlı, zıt anlamlı kelimelerin şiirin ritim ve kafiye unsurları eşliğinde toplu bir aktiviteyle okutulan dil öğretim materyalleridir.

Anadolu'da yazılmış ilk sözlüklerin Arapça Farsça olması, Arapça öğretimine verilen önemin bir sonucu, aynı zamanda on dördüncü yüzyıl sonuna kadar Arapça öğretiminde havas arasında daha yaygın olan Farsçadan yararlanıldığının da bir göstergesidir.

Hedef dilde kelime öğretiminin yanı sıra temel bilgiler de içeren ilk örneklerin içerikleri, Anadolu'da kelime öğretiminden yabancı dil öğretimine dönüştürülmüş, manzum sözlükler müelliflerce vaz edilen ilkelerle biçimlendirilmiştir.

Abdullatîf İbn Melek ve Hüsâm-ı Konevî yabancı dilin ana dil Türkçe ile öğretimi sürecini başlatmışlardır. Yabancı dil eğitimine önce kelime öğretimiyle başlanmış, daha sonra çok okunan manzum sözlükler, şerhleri, gramere dair kitap ve risaleler ile gramer bilgisi, aruz bilgisi ve tercüme becerileri geliştirilmiştir.

Abdullatîf İbn Melek, Hüsâm-ı Konevî, Lütfullah Halimî ve Şâhidî manzum sözlük yazımında karşılıkların Türkçe verilmesi, bahir ve veznin söylenerek bir beyitle örneklendirilmesi, hedef dile ait kelime ve karşılıkların belli bir düzen içerisinde verilmesi, dolgu kelimelerine yer verilmemesi ve sözlüklerin aruza hâkim müderrisler tarafından okutulması gibi ilke ve usuller belirlemişler, Şâhidî bu ilke ve usulleri bir yönetmeliğe dönüştürmüştür. Manzum sözlükler aruz öğretiminde de önemli rol üstlenmişlerdir. Kıta başlıklarında bahrin söylenmesi, kıta başlarında ya da sonlarında vezin için kılavuz bir beytin veya beyitlerin yazılması manzum sözlüklerin olmazsa olmazıdır. Bu sözlüklerin aruz kurallarıyla okunması ve okutulmasına büyük önem verilmiş, müellif tarafından bahri, vezni söylenmiş, takti beyti yazılmış olsa dahi diğer sözlük yazarlarının beğenilmiş takti beyitleri ya da müderrislerin derslerde örnek verdiği beyiler bir şekilde sözlük nüshalarına geçmiştir. Bu beyitler divanlardan derlenmiş beyitler değil, çocuk yaşına uygun didaktik beyitlerdir. Bunların derlenmesi, bahir ve vezinlerine göre tasnif edilerek aruz derslerinde yardımcı materyal olarak kullanılması tecrübe edilmeye değer bir konudur.

Anadolu'da iki dilli veya çok dilli manzum sözlüklerin varlığı ve bu geleneğin 20. yüzyıla kadar sürdürülmüş olması manzum sözlüklerin sağlamış olduğu yararların yadsınamayacağı gerçeğini ortaya koyar.

Kaynaklar

- Abdullatîf İbn Melek, [yzm.]. Firişteoğlu Lügatı. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Nu: 004351-I.
- Akalın, Ş. H. (2010). Sözlüğün tarihi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. XCVIII (699), 268-279.
- Anıl, A. (2016). Tuhfe-i Hüsâmî (İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Dizin). [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi].
- Averbek, G. D. (2018). Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlükler üzerine yapılan çalışmalar bibliyografyası. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 21, 85-114. <https://doi.org/10.15247/dev.2527>
- Averbek, G. D. (2019). Anadolu sahasında müstakil bir tür olarak manzum sözlükler. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 23, 62-83.
- Baktır, M. (1999). İbn Melek. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20, 175-176. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-melek>
- Boz, E. (2013). Osmanlı Bursa'sında Dil-Kültür ve Edebiyat Bilgi Şöleni. Uludağ Üniversitesi Yayınları. Farsça-Türkçe ilk manzum sözlük Tuhfe-i Hüsâmî'nin Bursa (İneybey) nüshası (ss. 69-74). <https://www.academia.edu/29064536/>
- Çakır, M. S. (2018). Ahmedî Sempozyumu (2 Mayıs 2018 Sivas). Editör Alim Yıldız. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları. Ahmedî ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar (ss. 265-272). <https://www.academia.edu/37732102>
- Çetin, N. M. (1964). Ahmedî'nin Mirkâtü'l-edeb'i hakkında. *Türkiyat Mecmuası*. XIV, 217-230. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat/issue/18509/195125>
- Çöloğlu, M. M. (2009). Silkü'l-Cevahir -Çeviriyazı ve Dil İncelemesi- [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Celal Bayar Üniversitesi].
- Efe, Z. (2024). Farsça-Türkçe manzum bir sözlük: Tuhfe-i Fethiyye. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 12 (36), 68-95.
- Engürî Abdulhamîd b. Abdurrahman, [yzm.]. Silkü'l-Cevâhir. Manisa İl Halk Kütüphanesi. (Demirbaş Nu. 2721).
- Ferâhî, [yzm.]. Nisâbu's-Sıbyân. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY10963
- Ferâhî Ebû Nasr (1384). Hodâmûz-i Nisâb külliyyât-ı Nisâbu's-sıbyân. nâşir Hasanzâde Âmulî, & Mîrzâ Ebu'l-Hasan Şa'rânî. İntişârât-ı İslâmiyye.
- Hüsâm-ı Hoyî Hüsâmuddîn Hasan b. Abdulmü'min. [yzm.]. Nasîbü'l-fıtyân ve nesîbü't-tıbyân. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi. (Demirbaş Nu. 005373-II).
- İmamoğlu, A. H. (2005). Farsça-Türkçe manzum sözlükler ve Şahidi'nin sözlüğü (inceleme-metin). Muğla Üniversitesi Yayınları.
- Kaplan, Y. (2020). Müellifi ve telif tarihi meçhul bir Arapça-Türkçe manzum sözlük: Bülğatü's-Sıbyân. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (3), 41-70. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/korkutataturkiyat/issue/58935/826434>.
- Kâtîp Çelebi (1943). Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütüp ve'l-fünûn. I-II. Hazırlayanlar Şerafettin Yaltkaya-Rıfat Bilge. Milli Eğitim Basımevi.
- Kâşgarlı Mahmud (2018). Dîvânu lugâtî't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin. Hazırlayanlar A B. Ercilasun, & Ziyat Akkoyunlu. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kaynak, M. (2021). Ana çizgileriyle sözlük bilimi ve Türk sözlükçülüğü. *Kafdağ*. 6 (1), 79-101. <https://doi.org/10.51469/kafdag.755708>
- Kılıç, A. (2007a). Manzum sözlük mecmuası. Laçın Yayınları.
- Kılıç, A. (2007b). Sübha-i sıbyân şerhi Hediyyetü'l-ihvân (inceleme-metin). Laçın Yayınları.
- Kılıç, A. (2007c). Türkçe-Farsça manzum sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (metin). *Turkish Studies*. 2(4), 516-548. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.189>
- Kut, G. (1999, 18 Ekim). Dedelerimiz Frenkçeyi şüirle öğrenirdi. *Hürriyet Gazetesi*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/dedelerimiz-frenkceyi-siirle-ogrenirdi-39108207>
- Levend, A. S. (1971). Sözlüklerimiz. *Türk Dili*. 24 (235) 4-6.
- Muhtar, C. (1993). İki Kur'an sözlüğü lugat-ı Frişteoğlu ve lugat-ı Kânûn-ı ilâhî, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Münzevî, A. N. (1959). Ferhengnâme-hâ-yi Arabî be-Fârsî. İntişârât-i ânişgâh-i Tahran.
- Nizam, B. S. (2021). Bir mecmûanın serencâmı: Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye No. 876'da kayıtlı Şâhidî (manzum sözlük) mecmûası üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*. 5 (1), 408-449. <https://doi.org/10.34083/akaded.900076>
- Öz, Y. (1999). Tuhfe-i Şâhidî şerhleri. Alagöz Ltd. Şti.
- Öz, Y. (2016). Tarih boyunca Farsça-Türkçe sözlükler. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öz, Y. (2023). Uluslararası Farsça konuşan ülkeler filoloji sempozyumu bildiri kitabı 15-17.12.2023. Tuhfetü'l-uşşâk adlı eserin ikinci bir nüshası üzerinden yeni değerlendirmeler (ss. 478-485). https://admin.inonu.edu.tr/servlet/application/ModuleContent/13813/19-012024_103327680.pdf
- Öz, Y. (2024). Farsça öğretiminde 'doğal' ya da 'doğrudan' yöntemin bir örneği: Miftâh-ı zebân-ı Fârsî. *Nüşa*. (59), 1-37. <https://doi.org/10.32330/nusha.1514014>
- Özdemir, Ş. (2015). Ahmed-i Dâî'nin Ukûdü'l-cevâhir'i inceleme-tenkitli metin-sözlük. [Basılmamış yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi].
- Şâhidî (1275). Tuhfe-i Şâhidî. Tophane-i Âmire.
- Şimşekler, N. (1998). Şâhidî İbrâhîm Dede'nin Gülşen-i Esrâr'ı Tenkitli Metin-Tahlil. [Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi].
- Şimşekler, N. (2002). VI. Afyonkarahisar araştırmaları sempozyumu-bildiriler. Şâhidî Dede'nin Gülşen-i Esrâr'ına Göre Afyon ve Çevresinde Mevlevî Muhitleri. (ss. 309-317). Afyon Belediyesi Yayınları.
- Temizel, A. (2002). Ahmedî'nin Farsça eserleri, tenkitli metin-inceleme-tercüme ve indeks. [Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi].
- Temizel, A. (2018). Ahmedî Sempozyumu 2 Mayıs 2018. Editör Alim Yıldız. Sivas Ahmedî'nin Farsça eserleri (ss. 111-134). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası.
- Uzun, A. (2020). Bahrü'l-garâyib Farsça-Türkçe manzum sözlük. Pegem Akademi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu devletleri. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yavuzarslan, P. (2009). Osmanlı dönemi Türk sözlükçülüğü. TİYDEM Yayıncılık.

- Yavuzarslan, P. (2004). Türk sözlükçülük geleneği açısından Osmanlı dönemi sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 44 (2) 185-202. doi: 10.1501/Dtcfder_0000001042
- Yücel, Y. (1991). Anadolu beylikleri hakkında araştırmalar. I. Türk Tarih Kurumu Yayınları.